

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.2\(34\).218127](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.2(34).218127)

УДК 172:32.019.51:304.44

Марія Рогожа

ПРО ТРАВЕСТІЙНУ СКЛАДОВУ В ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРИ (ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджується місце сміхового начала у політичній культурі в соціокультурній динаміці з акцентуацією її сучасного стану (в етичному ключі). Доводиться думка, що сьогодні політична культура перетворюється на травестію, театралізоване дійство, споглядання якого залишає відчуття несправжності, несерйозності, неможливості змінити такий порядок речей на належний.

Ключові слова: моральні цінності, сміх, травестія, висміювання, політика, суспільний договір, політична культура, популізм.

Вступ. Сьогодні всі ми є свідками знецінення політики як традиційного інституту західної культури. Здійснюване одразу за декількома показниками і за допомогою комплексу інструментів воно має руйнівні наслідки для суспільного простору. Метою даної статті є визначення сміхового начала у політичній культурі в соціокультурній динаміці з акцентуацією тенденцій її сучасного стану. Основна гіпотеза, доведення якої і є головним завданням статті, полягає у тому, що в сучасному світі політична культура стає травестією, таким видовищем, театралізованим дійством, споглядання якого залишає відчуття несправжності, несерйозності, неможливості змінити такий порядок речей на належний.

Основна частина. Спершу потрібно визначитися з понятійним рядом. Оскільки політика, явище складне, багатомірне, ставала предметом уваги філософів з давніх часів, численні праці здатні не прояснити, а заплутати хід думки, то слід зазначити традицію, якої будемо дотримуватися у даній статті. Концептуально ми спираємося на позицію Г. Арндт, яка розуміла під політикою простір спілкування громадян, тканину міжлюдських зв'язків, яка плететься у процесі взаємодії людей за допомогою слів і справ [Арндт 1999]. Такий кут зору на політику протиставлений класичному визначенню М. Вебера (політика як «прагнення до участі у владі чи до здійснення впливу на розподіл влади, будь то між державами будь то всередині держави між групами людей, яких вона в себе включає» [Вебер 1990: 646]) й дає можливість підкреслити ціннісно-комунікативний аспект політики. Це важливо для розуміння включеності /залученості у царину політики індивідів, громадян, що визначає простір горизонтальної їх взаємодії на ціннісних засадах.

Такий погляд на політику органічно виводить на розуміння політичної культури. В останні десятиліття активно застосовуване в наукових колах і

суспільно-політичному дискурсі поняття політичної культури набуло ряд значень, серед яких класичне визначення Г. Алмонда та С. Верби не втрачає своєї актуальності. За згаданими авторами, політична культура – це «домінуючі вірування (переконання), установки, цінності, ідеали, почуття, оцінки щодо політичної системи країни та своєї ролі в цій системі» [Цит. за: Кокорська, Кокорський 2004: 11]. Йдеться про духовний простір, в якому відбуваються політичні дії, задаючи орієнтацію громадян у сфері політики [Кокорська, Кокорський 2004: 10]. Політична культура формується у процесі взаємодії громадян щодо здійснення ними політики та її обговорення, тобто за допомогою справ і слів. Відтак, очевидним є зближення понять політики й політичної культури, що є виправданим для розглядуваної тут проблематики.

Запозичене із літературознавства поняття травестії достатньо чітко фіксує такий процес суспільно-політичного життя, за якого серйозний чи піднесений зміст представляється у комічному вигляді (в даному разі у вигляді насмішки – *М. Р.*) тому, що зміст вміщується у невідповідну його характеру форму [Николюкіна 2001: 713]. Ще в Аристотеля фахівці віднаходять розрізнення сміху і насмішки, де остання виступає в якості пороку [Сычев 2003: 91]. А вже у Б. Спінози в «Етиці» чітко проводиться розрізнення між осміюванням, яке є дурним, і сміхом. «Сміх так само як і жарг, є чистим задоволенням, а отже якщо він не надмірний, сам по собі хороший» [Спіноза 1957: 559]. Натомість осміювання є таким задоволенням, що «виникає внаслідок того, як ми уявляємо, що у речі, котру ми ненавидимо, є щось таке, чим ми нехтуємо» [Спіноза 1957: 510]. Ось це нехтування через страх чи ненависть і лежить, за Спінозою, в основі осміювання.

Сміхова складова в політиці – тема не нова. Вже в комедіях Аристофана дії розгортаються навколо політичних питань для того, щоб через сміх спонукати глядачів до розмислів і змін у нравах і звичаях, у політиці як їхній спільній справі. Адже в античній комедії почали піднімати гострі соціально-політичні питання в часи афінської демократії, а моральний пафос комедії згас при занепаді демократичних інститутів [Дмитриев, Сычев 2005: 25].

З часів раннього Модерну політика розумілася у веберівському ключі, як здійснення влади, а її артикуляція відбувалася в ключі, що не сумісний із сміхом. Політичній культурі доби взагалі притаманні пафос і піднесеність, пов'язані із встановленням громадянського стану і усталенням суспільного життя. Так, Т. Гоббс вів мову про страх як спонуку до суспільного життя, а сміхове начало несумісне із страхом, навпаки, воно свідчить про подолання страху. За Гоббсом, страх притаманний індивідам у природному стані, де має місце «війна всіх проти всіх». Він пов'язаний з ворожістю оточуючих,

джерелом якої є афекти, пристрасті. «Люди безперервно змагаються між собою, домагаючись шани і чинів, і відповідно, на цій підставі серед людей виникають заздрість і ненависть, а в підсумку і війна» [Гоббс 1991: 131]. Лише шляхом встановлення громадянського стану можливо покласти кінець хаосу, та індивіди, делегуючи суверену власне право, долають свій перманентний страх. Ідеї Гоббса, безумовно парадигмальні для західної культури, отримують численні інтерпретації.

З одного боку, суспільний договір розуміється як суто раціональний акт, покликаний подолати страх і усадничити мир. «Трансформувати цей “природний стан” непокороної свободи творити зло, безмежного насильства і страху смерті, “війни всіх проти всіх” Гоббс і пропонував силами громадянського суспільства, що об’єктивно виникало. Для цього була потрібна угода (“пакт”) громадян від взаємного насильства, від частки своєї свободи і передача права на законне насильство державі, яка повинна була встановити внутрішній мир» [Гражданское общество 2002: 49].

Відповідно, політична культура у суспільстві є раціональною. Індивід як громадянин ідентифікує свою приналежність до політичного утворення, бере участь у громадянських асоціаціях, практикує довіру, вірить в легітимність утвореного громадянського суспільства. Ці параметри політичної культури, що їх виводив сучасний теоретик В. Розенбаум [Кокорська, Кокорський 2004: 9–10], чітко простежуються у громадянському стані, окресленому Гоббсом.

З іншого боку, К. Шмітт виводить з Гоббсової концепції принципово іншу парадигму осмислення держави. Він веде мову, по-перше, про трансцендентність договору, а по-друге, про містичний характер держави, що виникає [Шмітт 2006].

Трансцендентність – це те, що виходить за межі наявного досвіду щодо утворення держави. Суверен перебуває поза межами раціональних засад громадянського стану. Індивіди домовляються між собою поступитися своїми природними правами правителю у той час, як він сам ні з ким не домовляється [Филиппов 2006: 27–28].

На містичний характер держави вказує ніби вже й сам Гоббс, називаючи працю «Левіафан, чи матерія, форма і влада держави церковної і громадянської». Левіафан – це міфічне морське чудовисько, яке згадується у Книзі Йова як таке, що має владу, подібної до якої більше немає на землі. А сам Шмітт намагається вибудувати політичну міфологію, завісити царину політики тайною, не доступною непосвяченому. Пересторога для пересічних громадян торкатися сфери політики пояснюється занепокоєністю Шмітта, що непосвячені, некваліфіковані громадяни не знають, як управляти велетенським державним механізмом, що має силу Левіафана. «Якщо

визнається технічна необхідність таємниці, то визнається й езотеричний характер знання і уміння технолога-управлінця» [Филиппов 2006: 10].

Шмітт був правником-теоретиком в нацистській Німеччині і його дослідження були орієнтовані на обґрунтування величі держави, на яку він працював. Якщо пристати на формулу А. О. Горелова, що міфологія є синтезом містики і мистецтва [Горелов 2008], то зрозуміло, як тоталітарні держави міфологізували свої засади, містифікували найзначніші події своєї історії, свої витoki. Мистецтво повною мірою працювало на це, а політична культура відбивала таке ціннісне навантаження. На рівні світоглядних установок, орієнтацій, переконань, усталених зразків поведінки в тоталітарних державах підтримувалася міфологізація установчих подій, політична єдність скріплювалася спеціальним ритуалами, святами, була просякнута символікою, священний характер якої не припускав і найменшого сумніву у величності конструкції.

І раціоналізація, і міфологізація держави в добу Модерну, які сягають Гоббсового «Левіафана», рівною мірою не припускали зневажливого ставлення до політики, осміювання. Тут доречно згадати відомі «Пригоди в деякі віддалені країни світу Лемюеля Гулівера, спочатку хірурга, а потім капітана декількох кораблів» [Свифт 1984]. Політичні проблеми, які піднімає і висміює Дж. Свифт, спонукають до прямих політичних аналогій з його батьківщиною. Так, по ходу розгортання сюжету Гулівер помічає, що нрави і звичаї у країнах, до яких він потрапляє, нагадують йому рідну Англію. Однак принципово важливо, що події лише нагадують вітчизну, а не відбуваються в ній – висміюються пороки суспільно-політичного життя у фантастичних землях, куди заносить доля героя. А сама Англія, її політичний простір залишаються недоторканими для зневаги і осміювання. Розвінчання суспільних пороків, оголення політичних вад як підстави для сміху не зачіпають основ політичного життя в Англії, не знецінюють владу і не зневажають осіб, нею наділених. Тут так само як і в античності ми бачимо виховну функцію сміху, його спроможність через катарсис виправляти нрави суспільства.

Сучасна ситуація радикально інша. У постмодерному світі говорять про повалення метанаративів, з-поміж яких в руїнах опинився і політичний дискурс Модерну. Як раціоналістичний, так і містичний його напрями поступилися місцем популізму.

Ідеї популізму почали витати в повітрі ще на межі XIX і XX ст., коли відповідний термін і закріпився для позначення особливого модусу звернення політика до масової аудиторії. З одного боку, популізм є невід’ємною складовою політичної культури в демократичному суспільстві, оскільки громадськість природно прагне до безпосередньої участі в

політичному житті своєї країни. З іншого боку, має значення характер вимог громадськості і спроможності політичних еліт до адекватних відповідей на них. Механізм створення кореляції цих складових детально описав О. Лаклау. Коли громадськість ставить політикам велику кількість розрізнених запитів, а політики, орієнтуючись на широкий загальний громадян, не виставляючи систему суспільних пріоритетів, не прогножуючи наслідки на мезо- і макрорівнях, намагаються відповісти на всі, – запускається розрив запитів і адекватних відповідей на них. Однак небажання втратити зв'язок із широкими верствами населення і їх прихильності запускає особливу логіку артикуляції змістів, які політик прагне донести у відповідь на запити, що проявляється перш за все на рівні форм представлення. «Ситуація, в якій численні незадоволені вимоги і зростаюча неспроможність інституційної системи поглинути їх співіснують як розрізнені моменти, створює умови, що ведуть до популістського розриву» [Лаклау 2009: 56].

Причину появи такого розриву убачають у неспроможності політичної еліти задовільнити потреби широких мас при одночасній необхідності орієнтуватися на них через залежність від них. Це приводить у політику осіб, які претендують на те, що спроможні дати адекватну відповідь на політичні запити широких верств. Для цього використовуються «спроби підлаштуватися під їх [мас] вимоги, використання таких рис буденної свідомості як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, схильність до простих і однозначних політичних рішень» [Попова 2018: 122]. На хвилі популізму політики досягають успіху, пропонуючи нехитрі, мінімалістські, програми та гасла. Кожен, хто подав запит, чує відповідь на свої очікування, тому розрізнені суспільні запити корелюють із розмитими політичними програмами та гаслами, які спроможні гомогенізувати суспільні очікування.

Досліджуючи специфіку політичної культури сучасності, Г. Л. Тульчинський вказує, що популізм несе суспільну небезпеку тоді, коли політична еліта не спроможна утримати традиційно високі ціннісні горизонти політики, або коли еліта взагалі відсутня в такій якості. «У випадку омасовлення самої еліти, приходу в неї людей з масовою свідомістю запускається механізм “гри на пониження”, який підсилює, а не гасить головну тенденцію. Суспільство деградує у популізмі, що посилюється. Власне, популізм – це і є масова свідомість у політиці, що працює на спрощення і пониження ідей і цінностей» [Тульчинський 2015: 193].

Постійна гонитва за прихильністю широких мас (загравання з рейтингами) і популістська артикуляція політичних змістів не залишають часу і місця для копійки рутинної суспільно значимої роботи політика. Зрештою, він у своїй діяльності та орієнтований не на неї, у нього інші цілі.

Логіка популізму не може забезпечити професійну складову політики. Це об'єктивно веде до зневіри виборців у політиках, які прийшли на хвилі популізму. Зачаровані популістською риторикою, вони швидко розчаровуються, коли неспроможність очікуваної ефективної дії стає очевидною. З одного боку, розчарування призводить до зневаги політичних діячів, а далі і посад, які вони посідають, а зрештою – і до ненависті. І ця ненависть стає джерелом, з якого витікає висміювання. З іншого боку, вже запущена популістська машина не може бути зупинена – для привернення уваги і утримання популярності політики використовують різні прийоми. По-перше, актуальними є ті, що пов'язані із сміховим началом. Наприклад, політики з'являються на публіці у вигляді клоунів, жартують і каламбурять у виступах і інтерв'ю ЗМІ. По-друге, спрощується порядок денний і схематизуються актуальні питання політичного життя. Звернення політика до громадян відбувається у формі коротких повідомлень, наприклад, у Twitter, які своєю мінімалістською змістовною насиченістю дають широку палітру інтерпретацій. Відбувається спрощення, знецінення, образа традиційних політичних інститутів, цінностей, поглядів [Павлова 2019].

Так політика перетворюється на видовище, театралізоване дійство. Г. Арндт, описуючи політичний простір давніх греків, вела мову про сцену, з якої політичний діяч виголошував слова, які уславлювали його героїчні справи. Суттєва відмінність сучасної політичної сцени – у тотальному звільненні як від раціонального, так і від трансцендентного, містичного компонентів, а зрештою – і від модусу наєжності. М. М. Бахтін писав, що сміхове начало абсолютно звільняє карнавальні образи від містики і благоговіння [Бахтін 1990: 11]. Якщо прочитати цю ідею Бахтіна у контексті розглядуваної тут проблематики, очевидно, що політична культура сьогодні карнавальна. Однак, деконструюючи наявний порядок речей, позбавляючи політику її сакрального ореолу, популізм цементує політичну культуру в такому стані. Вона завмирає, застигає в коловороті гонитви за рейтингами, стагує. Сучасність стає світом абсолютизованої нисхідної частини траєкторії карнавалу, де викрито «пустоту, ілюзорність і обман за фасадами величі, святості, влади» [Сычев 2003: 102]. Але в логіці популізму висхідної складової немає, немає катарсису, очищення від стагічних догм і виходу у сферу свободи і належності.

Дискредитована політичними скандалами, звинуваченнями у корупції політика стає предметом висміювання у ЗМІ. Однак замість виховної функції ЗМІ заводять ситуацію в глухий кут. Саме там телегерой, який в пародійному серіалі виборов крісло керівника країни, викриваючи пороки вітчизняної політики, переступив межі телебачення і перейшов в реальне життя, перемиг у президентських перегонах. І в логіці популізму не важливо, що керувати

країною буде не герой, а актор, який його зіграв, – надивившись на свій парламент та інші інститути влади глядачі розуміють, що переможець перегонів «не лише актор, але і один з авторів і продюсерів шоу і... він на голову вище багатьох політиків – об'єктів його пародій» [Жежко-Браун 2019: 97].

Висновок. Сміх у політиці був покликаний очищувати нрави і звичаї суспільства. Але коли гумор обертається висміюванням, останнє знищує все довкола. Відчуття несправжності, несерйозності посилює усвідомлення неможливості змінити такий порядок речей на належний. Травестійність сучасної політичної культури не залишає надії на катарсис, на зняття соціальної напруги, що можливо у висхідній траєкторії карнавалу – творенні нового світу. У висміюванні зникає повага до інституту політики як такого.

Список використаної літератури

- Арендт, Г. (1999) *Становище людини*. Пер. з англ. М. Зубрицької, Львів: Літопис, 254 с.
- Бахтин, М. М. (1990) *Творчество Франсуа Рабле и народная смеховая культура Средневековья и Ренессанса*, Москва: Худ. лит., 537 с.
- Вебер, М. (1990) *Политика как призвание и профессия*. Пер. с нем. А. Ф. Филлипова, в: *Вебер, М. Избранные произв.*; пер. с нем, сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко, Москва: Прогресс, сс. 644–706.
- Гоббс, Т. (1991) *Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского*. Пер. с англ. А. Гутермана, в: *Гоббс, Т. Сочинения в 2 т.*, т. 2., Москва: Мысль, 731 с.
- Горелов, А. А. (2008) *История мировых религий*, Москва: Альянс, 360 с.
- Гражданское общество, правовое государство и право, Круглый стол журналов «Государство и право» и «Вопросы философии»* (2002), в: *Вопросы философии*, № 1, Москва, сс. 3–51.
- Дмитриев, А. В., Сычев, А. А. (2005) *Смех: социофилософский анализ*, Москва: Альфа-М, 592 с.
- Жежко-Браун, И. В. (2019) *Сериал «Слуга народа» как политехнологический сценарий президентской кампании Зеленского*, в: *Идеи и идеалы*, т. 11, № 3, ч. 1, Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, сс. 94–122.
- Кокорська, О. І., Кокорський, В. Ф. (2004) *Політична культура: теоретико-методологічні проблеми*, в: *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. Київ: Видавель ПАРПАНА, сс. 7–15.
- Лаклау, Э. (2009) *О популизме*. Пер. с англ. И. А. Матвеева, в: *Вестник Моск. ун-та*. Сер. Политические науки, № 3, Москва, сс. 54–68.

- Николюкина, А. Н. (ред.) (2001) *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, Москва: Интелвак, 806 с.
- Павлова, О. Ю. (2019) *Міра диференціації, спосіб сигніфікації комізму та динаміка його політичних аплікацій*, в: *Добѣ / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології*, вип. 1 (31). *Сміх та сміхова культура*, Одеса: Акваторія, сс. 31–39.
- Попова, О. В. (ред.) (2018) *«Политика постправды» и популизм*, СПб.: Скифия-принт, 216 с.
- Свифт, Дж. (1984) *Путешествия Лемюэля Гулливера*. Пер. с англ. Б. М. Энгельгардта, Москва: Металлургия, 344 с.
- Сычев, А. А. (2003) *Природа смеха, или Философия комического*, Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 176 с.
- Спиноза, Б. (1957) *Этика*, в: *Спиноза, Б. Избранные произведения в двух томах*; под общ. ред. В. В. Соколова, т. 1, Москва: Государственное издательство политической литературы, сс. 359–618.
- Тульчинский, Г. Л. и др. (2015) *Политическая культура*, Москва: Юрайт, 324 с.
- Филиппов, А. Ф. (2006) *Критика Левиафана*, в: *Шмитт, К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса*, СПб.: Владимир Даль, сс. 5–100.
- Шмитт, К. (2006) *Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса*. Пер. с нем. Д. В. Кузницына, в: *Шмитт, К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса*, СПб.: Владимир Даль, сс. 103–244.

Мария Рогожа

О ТРАВЕСТИЙНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ (ЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье прослеживается место смехового начала в политической культуре в социокультурной динамике с акцентуацией ее нынешнего состояния (в этическом ключе). Доказывается мысль, что сегодня политическая культура превращается в травести, театрализованное действие, созерцание которого оставляет ощущение ненастоящести, несерьезности, невозможности изменить какой порядок вещей на должный. Невозможность катарсиса не дает оснований надеяться на снятие социальной напряженности и создание нового мира.

Ключевые слова: моральные ценности, смех, травести, высмеивание, политика, общественный договор, политическая культура, популизм.

Mariya Rohozha

ON TRAVESTY COMPONENT IN POLITICAL CULTURE (ETHICAL DIMENSION)

The paper is focused on the place of laughter basis in political culture in

socio-cultural dynamics, accentuating its current state (in ethical dimension). Laughter in politics is intended to purify morals and customs of a society. But when humor in politics is transforming into ridicule, it destroys everything around. Since Early Modernity politics had been comprehended beyond laughter. Characteristics of Modernity political culture were rather pathos and sublimity, and they were connected with the establishing of the civil state. Political culture of our days has the stamp of populism. On the one hand, populism is the inevitable part of political culture in a democratic society. On the other hand, populism is defined by the mode of civic demands and ability of political elite to give adequate response on them. At the wave of populism, politicians achieve success, articulating unpretentious minimalistic programs and creeds. Laughter in the form of ridicule becomes one of the mighty tools at the time of populism. The author argues that today political culture is reduced to travesty, happening. Its observing leaves the feeling of unreal, futile, inability to change such order of things on the due one. Impossibility of catharsis does not allow hoping on the social tension relieving and the creating of the new world.

Keywords: moral values, laughter, travesty, jest, polity, social contract, political culture, populism.

References

- Arendt, H. (1999) *Stanovyshhe ljudyny* [The Human Condition]. Lviv, Litopys, 254 p.
- Bakhtin, M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja smehovaja kultura Srednevekovja i Renessansa* [Rabelais and His World]. Moskva, Hud. Lit, 537 p.
- Veber, M. (1990) *Politika kak prizvanie i professija* [Politik als Beruf], v: *Collected Works*. Moskva, Progress, pp. 644–706.
- Hobbs, T. (1991) *Leviafan, ili materija, forma i vlast gosudarstva cerkovnogo i grazhdanskogo* [Leviathan or The Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil], v: *Sochineniya v 2 t.*, t. 1, Moskva, Mysl, 731 p.
- Gorelov, A. A. (2008) *Istorija mirovyh religij* [History of the world religions: manual]. Moskva, Aljans, 360 p.
- Grazhdanskoe obshchestvo, pravovoe gosudarstvo i pravo / Kruglyj stol zhurnalov «Gosudarstvo i pravo» i «Voprosy filosofii»* (2002) [Civil society, constitutional state, and law/ Periodicals “the State and Law” and “Philosophy Issues” Roundtable discussion], v: *Voprosy filosofii*, 2002, 1, Moskva, pp. 3–51.
- Dmitriev, A. V., Sychev, A. A. (2005) *Smeh: sociofilosofskij analiz* [Laughter: Socio-philosophical analysis]. Moskva, Alfa-M, 592 p.

- Zhezhko-Braun, I. V. (2019) *Serial «Sluga naroda» kak polittehnologicheskij scenarij prezidentskoj kampanii Zelenskogo* [TV series “The servant of the people” as the political technology scenario of Zelenskyi president campaign], v: *Ideji i ideally*, t.11, 3, Novosibirsk, pp. 94–122.
- Kokorska, O. I., Kokorskij, V. F. (2004) *Politichna kultura: teoretiko-metodologichni problemy* [Political culture: theoretical and methodological issues] in: *Politichna kul'tura: teorija, problemi, perspektivi* [Political culture: theory, problems and prospects], Kyiv, PARAPAN, pp. 7–15.
- Laclau, E. (2009) *O populizme* [On Populist Reason], v: *Vestnik Mosk. un-ta*. Ser. Politicheskie nauki, 3, Moskva, pp. 54–68.
- Nikoljukina, A. N. (ed.) (2001) *Literaturnaja jenciklopedija terminov i ponjatij* [Literary Encyclopedia of terms and notions], Moskva, Intelvak, 806 p.
- Pavlova, O. (2019) *Mira dyferenciaciji, sposib sygnifikaciji komizmu ta dinamika jogo politychnyh aplikacij* [Measure of differentiation, mod of signification of comic and dynamics of its political applications], v: *Δόξα / Doksa. Zbirnyk naukovykh prac z filosofii ta filologii*, vyp. 1 (31). *Smih ta smihova kultura*, Odesa, Akvatoriya, pp. 31–39.
- Popova, O. V. (ed.) (2018) *«Politika postpravdy» i populism* [“Post truth policy” and populism], SPb, Skifija-print, 216 p.
- Swift, J. (1984) *Puteshestvija Lemjuljela Gullivera* [Gulliver’s Travels], Moskva, Metallurgija, 344 p.
- Sychev, A. A. (2003) *Priroda smeha, ili Filosofija komicheskogo* [On the nature of laughter or The philosophy of comic], Saransk, Izdatelstvo Mordovskogo universiteta, 176 p.
- Spinoza, B. (1957) *Etika* [Ethics], v: *Spinoza, B. Izbrannyje proizvedenija v 2 tt.*, t. 1, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, pp. 359–618.
- Tulchinskij, G. L. and others (2015) *Politicheskaja kultura* [Political culture], Moskva, Jurajt, 324 p.
- Filippov, A. F. (2006) *Kritika Levifana* [Critique of the Leviathan] in: Shmitt, K. *Leviafan v uchenii o gosudarstve Tomasa Gobbsa*, SPb, Vadimir Dal, pp. 5–100.
- Shmitt, K. (2006) *Leviafan v uchenii o gosudarstve Tomasa Gobbsa* [The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes], SPb, Vadimir Dal, pp. 103–244.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2020

Стаття прийнята 18.05.2020